

*Bu makale benzerlik taramasına tabi tutulmuştur.
Araştırma Makalesi/ Research Article*

İBN HALDUN'DA VE MARX'DAKİ EMEK-DEĞER VE KÂR DÜŞÜNCELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI VE İKTİSAT TARİHİ DİNAMİKLERİ

Bahadır Emre Küçükcalay*

Özet

Bu makale İbn-i Haldun'un emek/kâr ve Karl Marx'ın artı değer teorilerinin aralarındaki benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyarak İbn-i Haldun'un Marksist düşünceyi önceleyip öncemediği, farklı bir deyişle ona kaynak olup olamayacağını tartışmak ana amacıyla kaleme alınmıştır. Çalışmanın temel sorusu, İbn-i Haldun Marksvari bir artı değer teorisine sahip miydi veya Marxist artı değer düşüncesini önceliyor muydu şeklinde söylemek mümkündür. Bunun için her iki düşünürün de bir üretim sonucunda elde edilen geliri ne şekilde tahlil ettikleri çözümlenerek bu düşüncelerin benzerlik ve farklılıkları ortaya konulacaktır. Elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, İbn-i Haldun'un Marxist artı değer düşüncesinin öncülü olan bir düşünceyi iddia etmediği, bu iki bakış arasında önemli farklılıklar olduğudur. Bir başka sonuç, her iki düşünürün rızık-kâr ve artı değer düşüncelerinin onların insanlık tarihine ilişkin yorumlarında kimi roller üstlendiği ama düşüncelerinin dinamiklerinin iktisadi tarihe ilişkin kökenlerinin farklı olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Marx, İbn-i Haldun, Artı Değer, İktisadi Düşünce, Kâr, İktisat Tarihi.

COMPARISON OF LABOR-VALUE AND PROFIT THOUGHTS IN IBN KHALDUN AND MARX AND THE DYNAMICS IN ECONOMIC HISTORY

Abstract

This article is penned with the main aim of discussing whether Ibn Khaldun preceded Marxist thought, or could be considered as a source for it in other words, by demonstrating the similarities and differences between Ibn Khaldun's labour/profit and Karl Marx's surplus value theories. The main question of this study can be formulated as: Did Ibn Khaldun have a Marxian surplus value theory? Or, did he precede the Marxist surplus value theory? To answer these questions, how the two thinkers analyzed the income generated from production will be examined and the similarities as well as differences of these thoughts will be presented. The anticipated and probable conclusion is that Ibn Khaldun did not put forth a thought that preceded the Marxist thought of surplus value and there are significant differences between these two views. Another conclusion is that the livelihood-profit and surplus value thoughts of these two thinkers played certain roles on their commentary of history of humanity but there are also differences between the dynamics of their thoughts' economic history backgrounds.

Keywords: Marx, Ibn-i Khaldun, Surplus Value, Economic Thought, Profit, Economic History.

* Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Tarihi ve İktisadi Düşünceler Tarihi Araştırma Görevlisi. bahadirkucukcalay@sdu.edu.tr.

1. GİRİŞ

İktisadi düşünce tarihinde bir malın değerinin kaynağı ve değişime girdiğindeki ölçüsü, yani bir başka mal ile hangi oranda değişime konu olacağı sorusu temel bir mesele olmuştur. Bunun bir uzantısı olarak ticaretten elde edilen kazancın meşruiyeti de tartışılmıştır. Bu iki sorunun yoğun bir şekilde tartışılmasının nedenlerinden ilki, değişim işleminin değişimi yapanlar arasında bir değer transferini de gerçekleştirmiş olması nedeniyle taraflardan birisinin diğerine daha fazla ya da az değer aktarımına neden olabilmesi ve tarafların zenginlik düzeylerini bozabilmesidir. Bu ise ilk bakışta adalet ve eşitlik düşüncelerine aykırılık taşımaktadır. Ticarete de aynı durum söz konusudur. Zira bir malın satın alınarak üzerine değer katmadan satılması neticesinde gelir elde etmenin gerekçeleri de yoğun bir şekilde tartışılmıştır.

Bu konunun tartışılmasının bir diğer nedeni ekonominin kalbini oluşturan mübadele işleminde taraflardan birisinin diğerini sömürüp sömürmediği sorusuna cevap bulma gayretidir. Şayet bir mübadele işleminde taraflardan birisi diğerine daha fazla bir değer aktarıyorsa o zaman burada bir sömürünün olduğuna ve toplumlar içindeki servet birikiminin nedeni olarak bu değişim işlemi kaynak olarak almak gerekmektedir. Bu ise ilerleyen tarihlerde piyasa ekonomisi taraftarları ve sosyalist iktisatçılar arasındaki tartışmaların kalbini oluşturacaktır. Ancak eşit değerlerin değişilmesi gerektiği iddia edilirse bu kez de değişime konu olan malların değerlerinin değişim öncesinde bilinmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Bir malın değeri konusu ve ticaretten elde edilen kazancın meşru olup olmadığı hususu ilkçağlardan beridir tartışmaya konu olmuştur. Xenephone *Oeconomicus* isimli eserinde bir flütün kullanım değeri ile mübadele değeri ayırımına girişmişti (Sedlacek 2017: 108-109). Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* isimli kitabında adaleti incelerken dağılım, düzeltim ve mübadele adaleti kavramlarına değinerek mübadelede de adaletin olması gerektiğini öne sürmüştü (Aristoteles 2012: 93-94,97). *Politika* isimli kitabında ise bir malın kullanım ve mübadele olmak üzere iki değere sahip olduğunu, örneğin bir ayakkabının kullanmak amacıyla yapıldığını, bunun mübadeleye konu olmasının onun doğasına aykırı olduğunu ifade ediyor ve ticareti doğal olmayan para kazanma yöntemleri arasında sayarak ötekileştiriyordu (Aristoteles 1982: 29).

Orta Çağ'a gelindiğinde Hıristiyanlığın ve Skolastik felsefenin etkisi ile bir malın değerinin önceden bilinebilirliği inancına dayanan *adil fiyat doktrini* etkili olacaktı. Bu doktrin de Hıristiyanlığın adalet ve ticaret anlayışının, kilise babaları döneminde bu iki hususa yönelik yorumların etkisi olacak ve değişilen malların eşit değerde olması adalete istinat ettiği, ticaretin ise bir tür para sevgisi içerdiği, kişisel çıkarı öncelediği, tüccarın yalan ve kazanma hırsı ile hareket ettiği ve toplumsal yapıdaki servet dağılımını bozarak sınıfsal yapının bozulmasına neden olacağı için dışlanmıştı.¹ Tüccarların meşru bir sınıf olarak kabul edilmeleri 13. yüzyılın başlarında kabul edilmeye başlansa da adil fiyat doktrininden vazgeçilmesi için 16. yüzyılı beklemek gerekecekti.

18. yüzyıla gelindiğinde Adam Smith ile birlikte bir malın değerinin kaynağının ne olduğu, bu kaynağın nasıl belirgin bir hale geldiği ve bu mal piyasaya değişim için geldiği zaman diğer mallar ile arasında hangi oranda bir değişim işlemi olacağı tartışmaları yoğunlaşmaya başlamıştır. Smith ile hızlanan tartışmaya David Ricardo, J. B. Say, W. N. Senior, W. S. Jevons, Carl Menger ve Karl Marx gibi isimler de dahil olacaktı.²

¹ Çok geniş bilgi için bkz.; A. Mesud Küçükkalay, *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, Ötüken Yayınları, İstanbul: 2017, s. 108-175.

² Bu düşünürlerin değer konusundaki yaklaşımları için toplu bir değerlendirme için bkz.: Sema Y. Genç-Tuğçe Çağlayan, "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı", *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, C. 2, 2017, s. 667-680. Ayrıca bkz.: Küçükkalay, *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, s. 30-51.

Bu tartışmalarda bir malın değerini oluşturan unsurun onun üretimine katılan maliyetler olduğunu kabul eden *maliyet-değer teorisi*, o malın üretimindeki emeğe bağlayan *emek-değer teorisi*, o maldan tüketicinin elde ettiği faydaya bağlayan *fayda-değer teorisi*, o malın diğer mallardaki emeği kumanda ettiğini ileri süren *emeğin kumanda teorisi* ve o malın yaratılışından kaynaklanan bir değere sahip olduğunu savunan *yaratılış-değer teorisi* gibi teoriler bu tartışmalarda gündeme gelmişti. Ticaret ise Hıristiyanlığın ilk yorumlarında ötelenmiş olmasının aksine 13. yüzyıl gibi erken bir tarihte meşruiyet kazanmış ve tüccarlar da toplumlar için gerekli sınıflardan birisi olarak nitelenmeye başlanmıştı.

Değer ve ticaret konusundaki düşüncelere doğulu düşünürlerden de katkılar geliyordu. Nitekim Abdurrahman İbn-i Haldun (732-808/1332-1406), *El İber*³ kısa ismiyle bilinen kitabının birinci alt kitabının, birinci cildinin, beşinci bölümünün 1, 2, 9, 10, 12 ve 13. fasıllarındaki düşünceleri ile kendisinden yaklaşık altı yüz yıl sonra yapılacak tartışmalarda yerini alacaktı. Bu fasıllarda Haldun'un emeğe ve çalışmaya vurgu yaparak emeği, malların ve servetin yaratılmasındaki temel kaynak olarak zikrediyor gibi görünmesi, insanların emek harca- yarak elde ettiklerini *zaruri mallar* (geçinme veya rızık) ile *servet* (kazanç) olarak, geçinme kaynaklarını *tabii olanlar* ve *tabii olmayanlar* şeklinde ikiye ayırması ve ticari faaliyeti ve tüccarları kısmen olumsuzluyor gibi görünmesi bu tartışmaların temel nedenlerinden birisi olmuştu.

Bu nedenden dolayı özellikle sosyalist iktisatçılar, Haldun'un emeği merkeze alarak *emek-değer teorisine* öncülük ettiğini, *rızık* ve *kazanç* kavramlarını kullanmak suretiyle de sanki insanların bütün birikimlerinin değerinin harcanan emeğe eşit olduğunu veya emek dışında örneğin ticaret gibi bir yolla kazanç ve servet elde etmenin meşru olmadığını düşündüğünü, bu nedenle de *arti değer düşüncesine* öncülük ettiği fikrini öne süreceklerdi. Hatta Haldun'un ticaret ve tüccarları kısmen eleştiren düşüncelerinin de ilk ikisini desteklediğini iddia edeceklerdi. Böylece İbn-i Haldun'un da kendileri gibi düşündüğünü iddia ederek kendilerine tarihten dayanaklar bulma yolunu tutacaklardı.⁴

Bir malın değeri ve ticaret konusunda İbn-i Haldun'un düşüncelerinin iddia ettikleri ve bunların Marksist düşüncenin bir öncülü olup olmadığı literatürde de tartışmaya konu olacaktır. Örneğin Abbadi'ye göre Haldun, Adam Smith ve David Ricardo'dan önce değer temeli olarak emeği görmüş ve bu nedenlere onlara düşünceleri ile öncü olmuştu. Abbadi'ye göre Haldun, bir malın değeri olarak o malın üretimi için harcanan emeği esas almıştı (Abbadi 2004: 43). Zubair Hasan, Haldun'un emek-değer teorisini, yani bir malın değerinde o mala harcanan emeğin bulunduğunu ifade ettiğini, hatta onun bu yaklaşımının Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx ile benzerlik gösterdiğini, hepsinin bu konuda aynı düşüncede olduğunu iddia ederek bu konuda Haldun'un bir tür öncü olduğunu ileri sürüyordu (Hasan 2007: 47-49). İbn-i Haldun'un ifadelerinden yola çıkan R. Garaudy de Haldun'un bu yorumlarının emek-değer teorisinin açık bir anlatımı olduğunu düşünüyordu (Falay 1978: 28 akt. Graudy 1965: 62). Hatta bu konuda Garaudy'nin tespitine, Ernest Mandel ve Lacoste de katılmakta ve onunla aynı düşüncüyü savunuyorlardı (Aydın 2015: 120).

E. Kozak, N. Falay ve C. İyem, Haldun'un değer konusundaki yaklaşımının emek-değer teorisine işaret ettiğini bu anlamda kendisinden sonraki sosyalist düşünürler, bu teoriyi savunan klasik iktisatçılar ve Marx için bir öncü olduğunu ileri sürerlerken, E. Dawabah, İbn-i Haldun'un üretim yapabilmek ve servet elde edebilmek için emeğe vurgu yaptığını ifade et-

³ Haldun'un kitabının tam ismi şöyledir: *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemani'l-İber) ve Divân'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-Sultâni'l-ekber. (Araplarla Arap Olmayanların ve Berberilerin ve Aynı Devirdeki Büyük Kudret Sahiplerinin Muharebelerine ait Kaynak ve Haberleri Toplayan ve Yorumlayan Kitap).*

⁴ Karl H. Marx'ın Haldun'dan etkilendiği konusunda bkz.: Mohamad Abdalla, "Ibn Khaldun", [http:// www.researchgate.net/publication/296060781](http://www.researchgate.net/publication/296060781). (2016).

miş ama onun emek-değer teorisinin mucidi olduğuna bir gönderme yapmamıştır.⁵ Aynı görüşü Boulakia'da paylaşmış ve İbn-i Haldun'un bir malın değeri olarak o mala harcanan emeği gördüğünü ve böylece emek-değer teorisine katkı yaptığını ifade etmişti. Aynı çalışmasında Boulakia, Haldun'un fiyat dalgalanmalarına da işaret ettiğini, bu nedenle de onun, emek-değer teorisine, para teorisine ve arz-talep tarafından belirlenen fiyat teorisine katkıda bulunduğunu söylemenin doğru olacağına vurgu yapmıştı (Boula S. K. Rizkiah ve A. Chachi de çalışmalarında Boulakia'nın düşüncelerini paylaşıyorlar ve Haldun'un, üretilen bir malın değeri olarak o mala harcanan emeği önceliğini ancak buna arz ve talep tarafından belirlenen piyasa fiyatı kavramını ekleyerek arz ve talebin işgücü piyasasında olduğu kadar mal piyasasında etkili olduğuna, hatta arz ve talebin esnekliğinin açıklanmasına da katkı yaptığını ifade ediyorlardı (Rizkiah ve Chachi 2020: 79-80).

M. Yusuf İbrahim ve diğerleri, emeğin değeri üzerinden yürüttükleri çalışmalarında, Haldun, Smith ve Marx'ı karşılaştırarak Marx'ın emek-değer teorisini savunarak bir malın değerinde etkin olan faktörün emeğin çalışma zamanı olduğunu, Smith'in ise emek faktörünün ustalığının bir malın değeri üzerinde etkili olduğunu ifade ettiğini belirterek, Haldun'un üretilen bir malın değerinin belirlenmesinde sadece işçilerin (emek) ana unsur olarak değerlendirilemeyeceğine, emeğin bir malın fiyatının belirlenmesinde ancak unsurlardan birisi olduğunu, buna arzın ve talebin eklenmesi gerektiğini de ifade ettiğini savunuyorlardı (İbrahim, İsmail ve Sumandar 2019: 6-7).

Bir malın değeri konusunda Haldun'un zihninde iki düşünce taşıdığı, bunlardan birisinin malın gerçek değeri, bir diğersinin ise arz ve talebi tarafından oluşan piyasa değeri olduğu düşüncesi Al-Leheabi ve diğerlerinin çalışmasında ortaya konulmuştu. Bu yazarlara göre Haldun, emek-değer teorisi için genel ana hatlar oluşturmada kesinlikle Marx, William Petty, A. Smith ve D. Ricardo'nun öncülü olarak değerlendirilebilirdi ancak Haldun, malların hem değerinin hem de değişim değerinin belirlenmesinde emeğin rolüne vurgu yapmamıştı (Al-Leheabi, Bahjat ve Ramchahi 2013: 43-44). Yazarlıların bu yaklaşımı, Haldun'un kendinden sonrakiler bir ilham kaynağı olduğunu ancak değer belirlenmesinde emek-değer teorisine yönelik bir düşünce taşımadığını iddia ediyordu.

İbn-i Haldun'un değere ilişkin düşüncelerinde emek-değer teorisine gönderme yapmadığını savunan yazarlar da bulunmaktaydı. S. Muheramtohadî'ye göre Haldun, bir kârın ancak çalışmanın değerine bağlı olarak geliştiğini ifade ediyordu. Şayet bir kişi çalışmıyorsa değer sıfır olurdu. Her kazanç, diğer şeylerle değişilebilecek ve çalışmaya eşit bir değer içerirdi. Her çalışmanın, yani emeğin değeri de, o ürünün talep düzeyine eşit olurdu. Böylece bir ürüne ne kadar çok talep olursa, Haldun'a göre, ürünün yarattığı değer de o kadar büyük olurdu. Örneğin bir tüccar alış ve satış arasındaki farklılıktan bir değer kazanırdı. Böylece değer, birisinin çalışmasına dayanırdı ve birisi çalışmasında ne kadar çaba harcarsa o kadar değer yaratırdı (Muheramtohadî 2018: 58-59). Yazarlar burada bir değer yaratma işleminin emekle olabileceğine vurgu yapmalarına rağmen, malın ve bu mala harcanan değer ne kadar olduğunun mala olan talep tarafından belirleneceğini ifade ederek, değer kaynağı olarak emeğe işaret etmelerine rağmen malın değişim değerinin belirlenmesinde piyasa talebine işaret ediyorlardı.

Muheramtohadî ile aynı görüşü M. Mujahidin de savunuyordu ama bir malın değerinin yaratılmasında o mala harcanan emeğin düzeyi ile birlikte Haldun'un, maliyetleri de devreye soktuğunu iddia ediyordu. Mujahidin'e göre Haldun, bir malın değerinin yaratılmasında o malın üretimine harcanan emek miktarına ve malın üretilmesine dahil olan maliyetlere vurgu

⁵ Bkz.: Erol Kozak, *İbn-i Haldun'da Sosyal İktisat ve Sosyal Politika*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum: 1982; Nihat Falay, *İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık, İstanbul: 1978; Cemal İyem vd., "İbn-i Haldun'un Emek Anlayışı: Marx ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Bilgi*, 2019, 21 (2), s. 178; Eşref Dawabah, "İbn-i Haldun", *İslam İktisadi Düşünce Tarihi*, (Ed. Mehmet Bulut), Erkam Yayınları: İstanbul: 2021, s. 221-222.

yapmıştı. Üretim ve bu üretime harcanan emek arasında karşılıklı bir ilişki vardı. Emek artarsa üretim artar, emek azalırsa üretim azalırdı. Fakat bir malın bir birimlik parçasının değerine karar veren şey fiyatlardı. Böylece fiyatlar mallar arasında bir standart da sağlardı (Mujahidin 2018: 5).

Rafiq Ahmad'a göre Haldun'un değere ilişkin yaklaşımı üç tip olarak değerlendirilebilirdi. İlki arz ve talebin bir malın değerinin oluşması üzerindeki etkisiydi. Zira talebin fazlaşması ve arzın azalması ile malın değerindeki değişmeyi öne çıkarıyordu. İkinci olarak Haldun'a göre bir malın değeri, o malın üretimindeki emeğe göre belirleniyordu. Ahmad'a göre üçüncü olarak Haldun fiyatların birbirine bağımlılığı olduğunu ve bir malın fiyatındaki bir değişikliğin kendisini diğerinin fiyatına iletme eğilimi olduğunu düşünmüştü. Ahmad, Haldun'un üç tür değer anlayışına sahip olduğuna vurgu yapıyordu (Rafiq 1953: 57-58).

Salman S. Ali'ye göre Haldun, fiyatların piyasada oluşmasında hem arzın hem de talebin birlikte rol oynadığını ifade ettiğine vurgu yaparak, bir malın değerinin üzerinde Haldun'un emeğe yaptığı iddia edilen vurguya çalışmasında yer vermemişti (Ali 2006: 5-6). J. Spengler de Salman ile aynı görüşü paylaşıyor ve Haldun'un, değer belirlenmesinde arz ve talebe vurgu yaptığını iddia ediyordu (Spengler 1964: 298). A. A. Ridlwan ve Mawardi de Haldun'un emek-değer teorisine bir öncü olmadığını, onun fiyat konusunda arz ve talep teorisini öne sürdüğünü ve bu anlamda batılı düşünürlerden çok önce arz ve talep yasalarını ortaya koyarak onların öncülü olduğunu ifade ediyordu (Ridlwan ve Mawardi 2019: 124; Yılmaz 2006: 52,54). Soofi bu konudaki en net yaklaşımı ileri sürüyor ve Haldun'un kesinlikle Smith ve Marx'ın değer teorilerinin bir öncülü olmadığını ancak Mukaddime isimli kitabında değer konusuna yer verildiği halde bunun önemli bir yer işgal etmediğini ileri sürüyordu. Bazı yönlerden Haldun'un değer düşünceleri Smith, Ricardo ve Marx'ınkiler ile benzerlik gösteriyordu fakat onların teorileri kadar gelişmiş bir şekilde incelenmemişti (Soofi 1995: 4). Bazı çalışmalar ise Haldun'un bu konudaki düşüncelerinin ifade edildiği biçimde yorumlanıp yorumlanamayacağı tartışmasına girmeden sadece Haldun'un düşüncelerini nakletmekle yetinmişlerdir (Uludağ 1993; Demir 2018: 52).

Literatürde yapılan çalışmalar değerlendirildiği zaman İbn-i Haldun'un değer düşüncelerine ilişkin yorumların dört gruba ayrıldığı söylenebilir. Bunlardan ilk grubu, Haldun'un değere ilişkin düşüncelerinin emek-değer teorisinin bir öncülü olduğunu iddia eden düşüncelerdi. İkinci grup düşünceler, Haldun'un emeğin kaynağı olarak değere işaret ettiğini ama bir malın değişim değerinin sadece emek tarafından değil, aynı zamanda bir yandan maliyetler, bir diğer yandan da o mala olan talep sonucunda malın piyasada oluşan fiyatı tarafından belirlendiğini savunuyorlardı. Böylece bu ikinci yorumda malın bir gerçek değerinin, yani kaynağının olduğu, bir yandan da malın piyasada belirlenen ve fiyat aracılığı ile ifade edilen bir değerinin olduğu ileri sürülüyordu. Bir diğer grup çalışma Haldun'un zihninde tek bir değer teorisi olmadığını aksine onun maliyet, emek, piyasa ve faydayı öne çıkararak karma bir değer düşüncesine sahip olduğuna gönderme yaparken bir başka grup çalışma ise Haldun'un değer konusunda tamamen piyasa dinamiklerini, yani arz ve talebi öne çıkardığını ileri sürüyorlardı.

Bu makale çalışması ifade edilen literatür tartışmalarının ışığında İbn-i Haldun ve K. H. Marx'ın değere ve ticari kâra ilişkin düşüncelerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi ve bu düşüncelerinin arkasında yatan ve iktisat tarihi içinde yer alan dinamiklerin benzeşip benzeşmediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla İbn-i Haldun ve Marx'ın değere ve kâr ilişkin düşünceleri incelenerek bu düşüncelerin iktisat tarihi bağlamında dinamiklerinin neler olduğu tespit edilecek ve Haldun'un değere ve kâra ilişkin düşüncelerinin Marx'ın düşüncelerinin bir öncülü olup olmadığı ve Haldun'un düşüncelerinde emek-değer teorisinden hareketle bir ekonomik sömürüye işaret edilip edilmediği ortaya koyulacaktır. Elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, her iki düşünürün ileriye sürdükleri değer ve kâra ilişkin düşüncelerinin tarihsel dinamiklerinin farklı olduğu ve bu nedenle de bazı benzerlikler taşısa da Haldun'un

düşüncelerinin emek-değer teorisinin bir öncülü olarak kabul edilemeyeceği gibi, bu düşüncelerinden İbn-i Haldun'un bir sömürü mekanizmasına ulaşmamış olduğudur.

2. İbn-i Haldun'da Emek, Kâr ve Ticaret Düşüncesi

İbn-i Haldun Mukaddime'nin⁶ birinci kitabının (1. Cilt) 4. bölümünün 11 ve 12. fasıllarında ve 5. bölümünün, 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 ve 15. fasıllarında, emek, emek miktarı ile üretim düzeyi, fiyatlar, narh, rızık, kazanç, kazancın çeşitleri, ticaret ve tacirlerin ahlâkı gibi konulara değinmiştir (Haldun, 1991: 275, 318-361). Haldun'un, kitabının bu fasıllarında işlediği konuların başlıkları şöyledir:

Tablo 1: İbn-i Haldun'un El İber Bölümleri ve Başlıkları

Kıtap	Bölüm	Fasıl	Başlık
BİRİNCİ KİTAP (CİLT 1)	4	11	Şehir ve Kasaba Ahalisinde Geçim Genişliğinin ve Pazarlarda İşleklğin Şehir Bayındırlığının Azlığı ve Çokluğu Olduğuna Dair, (7 sayfa).
		12	Şehirlerde Yiyecek ve Eşya Narh Fiyatları, (5 sayfa).
	5	1	Geçinme ve Kazançların Mahiyet, Bunların İzahı, Kazançların Emeğin Kıymeti Olduğu, (3 sayfa).
		2	Geçinme ve Kazancın Çeşitleri, (6 sayfa).
		3	Başkasına Hizmet Ederek Para Kazanmanın Tabii Bir Geçinme Yolu Olmadığına Dair, (2 sayfa).
		4	Define ve Hazine Araştırmak Yoluyla Geçinmenin Tabii Olan Geçinme Yolu Olmadığına Dair, (10 sayfa).
		6	Servet ve Kazancı, Çok Defa Alçaklık ve Yaltaklık Gösterenlerin Elde Ettiklerine ve Bu Tabiatın Baht ve Saadetin Sebeplerinden Olduğuna Dair, (2 sayfa).
		8	Çiftçiliğin Zayıfların, Köy ve Sahralarda Afiyet Üzere Yaşayanların Kazanç Vasıtası Olduğuna Dair, (2 sayfa).
		9	Ticaretin Manası ve Çeşitleri, (1 sayfa).
		10	Hangi Kitle ve Sınıflar Ticareti Meslek Edinmeli ve Hangi Sınıflar Ticaret Etmekten Sakınmalıdır, (1 sayfa).
		11	Tacirin Ahlakı Eşraf ve Hükümdarların Ahlakından Dundur (aşağıdadır) , (2 sayfa).
		12	Tacirlerin Ticaret Mal ve Eşyasını Başka Şehir ve Ülkelere Götürüp Satmaları, (1 sayfa).
		13	Mal ve Eşyayı Vurgunculuk Maksadıyla Elde Saklamaya Dair, (2 sayfa).
		14	Bolluk ve Fiyat Ucuzluğunun İfrat Derecesinin Bu Ucuz Nesnelere İstihsal Edenler ve Tacirler İçin Zararlı Olduğuna Dair, (2 sayfa).
		15	Tacirlerin Ahlak ve Karakterlerinden Dun (aşağıda), İnsaniyet ve Mürüvvetten Uzak Olduğuna Dair, (2 sayfa).

İbn-i Haldun'un, kitabının 1. alt kitabının (1. Cilt) 4. bölümünün 11. faslında ilk olarak insanların bir araya toplanarak kendi ihtiyaçlarını temin için çalışırlarsa bunların üretimlerinin harcadıkları emeklerinden çok büyük olacağını, bu fazlalığı başka ülke halklarına satarak servet elde edebileceklerine vurgu yapmıştı. Haldun'a göre harcanan emek ve üretim miktarında direk bir ilişki olduğu gibi, iş bölümü sayesinde yapılan emek harcamalarda üretim emekten daha fazla olacaktır. Haldun'a göre emek ve çalışmanın çoğalması ile bunun kıymeti olan servet ve para, çalışan cemiyette çoğalırdı ve bunun bir sonucu olarak kazançların artması ve çoğalması tabii ve zaruri idi (Haldun 1991: 269).

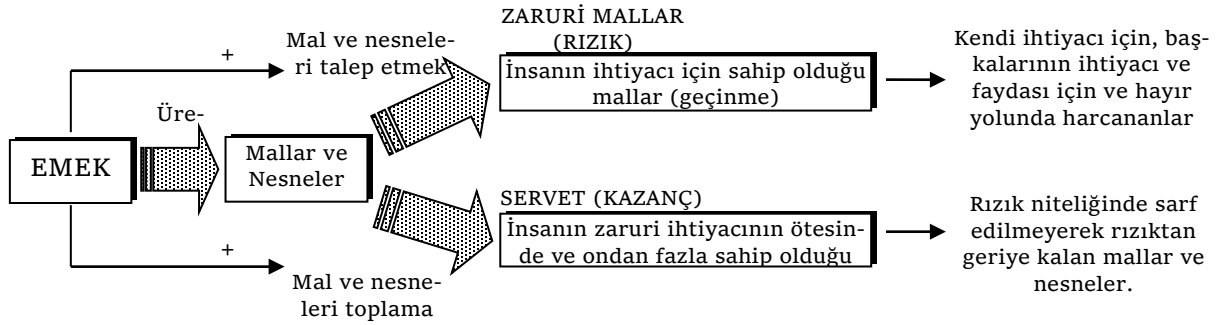
İbn-i Haldun'un, kitabının 1. alt kitabının (1. Cilt) 4. Bölümünün 12. faslında yaptığı açıklamalar, bir malın değerinin belirlenmesinde onun arz ve talebine işaret ederek bir tür piyasa fiyatına, yani değer piyasadaki oluştuğuna inandığını gösterir niteliktedir. Hatta bu fasıldaki yorumlarında Haldun nüfus artışının talep artışına neden olacağını onun da malların

⁶ İbn-i Haldun'un kitabının orijinal ismi El-İber'dir. Bu kitap bir önsöz, bir giriş ve üç alt kitaba ayrılmaktadır. Birinci kitap tek başına 1. ciltten, ikinci kitap 2, 3, 4 ve 5. ciltlerden, üçüncü kitap ise 6 ve 7. ciltlerden oluşmaktadır. Haldun'un kitabının önsöz, giriş ve birinci kitaptan (1. cilt) oluşan bölümleri Mukaddime olarak anılmaktadır. Buradan mühlhem kitabın tamamı için de Mukaddime ismi kullanılmaktadır. Kitabın ciltleri kendi içinde bölümlere, her bölüm de kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Z. K. Ugan), C. I-II-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 1991

fiyatlarının artmasına yol açacağını açıkça ifade etmiştir. Haldun arz ve talebe işaret ettiği bu fasılda şöyle demektedir:

Şehir veyahut bölge bayındır olur ve nüfusu, bolluk ve refah ihtiyaçları çoğalır, refahlı hayat ve bolluğun itiyat ve ihtiyaçlarından olan bu maddeleri talep de o nispetle çoğalır. Herkes kendi hal ve servetine göre, bu maddeleri elde etmeye çalışır. Bu talebin bir sonucu olarak o maddeler önemli bir nispette azalır, talep ve ihtiyaçları temin edemez. Haddizatında az olan bu maddeleri elde etmeye çalışanlar çoğalır, bolluk ve refah içinde yaşayanlar, diğerlerine nispetle bu maddelere muhtaç oldukları için son derecede yüksek fiyatlarla satın alırlar ki sen bunu görüyorsun... Çok bayındır olan şehir ve bölgelerde sanayi ile üretilen maddelerin fiyatlarının ve sanayide çalışan işçi ve ustaların ücretlerinde yükselmenin ve pahalılığın birtakım sebepleri var. Fakat başlıca üç sebepten iler gelir. Biri, şehir çok bayındır ve üretim derecesi yüksek olduğu için, şehirde bolluk ve refah hüküm sürdüğünden, bu gibi maddelere ve işçiye olan ihtiyacın büyük nispette olmasıdır (Haldun 1991: 267-277).⁷

Fakat Haldun, ilerleyen bölümlerde yaptığı açıklamalar ile bu yorumun biraz karmaşıklaşmasına neden olmaktadır. Haldun iktisada ilişkin olarak 1. alt kitabın 5. bölümünün tabloda gösterilen fasıllarında yaptığı analizine kâinattaki canlı ve cansız varlıkların kişiler arasında müşterek olduğunu ve insanların bunlardan kendi kudretleri oranında faydalandıklarını açıklayarak başlıyordu. Bu nedenle de insanın emek sarf ederek ele geçirdiği şey onun mülkü hükmünde olup, başkaları bundan ancak karşılığını vererek faydalanabilirdi. Yağmur gibi bazı varlıklardan ise insanların emek sarf etmeden faydalanması mümkün olabilirdi ancak bunlar yardımcı niteliğindeki nesnelereydi. Bu yardımcılarla beraber insan geçinmesini temin edebilmek için emek sarf etmeye muhtaçtı (Haldun 1991: 320-321).

O halde Haldun'a göre insan emek harcayarak ihtiyacı olan *zaruri malları* (geçinmelik) temin ettiği gibi zaruri ihtiyacının ötesinde ve ondan fazla mallar da temin edebilirdi. Buna *servet* veya *kazanç* ismi verilirdi. Haldun'a göre zaruri malların (rızık) ve servetin (kazanç) bir başka ayırım noktası, ilkinin onu kazanan insan tarafından kendisinin ve başkalarının ihtiyacı için ve hayır yolunda harcanmasıydı ki, rızık olarak isimlendirilmesi buradan ileri gelirdi. Haldun'a göre zaruri olan ve rızık niteliğindeki malları elde ederken çalışarak emek harcamaya ek olarak o malı isteme (talep etme), servet ve kazanç niteliğindeki malları elde ederken ise emek harcamaya ek olarak mal ve nesnelere toplama çabası etkin olurdu (Haldun 1991: 321-322). Üstelik Haldun'a göre insanlığın göstermiş olduğu gelişme sayesinde insanlar rızık aşamasından kazanç aşamasına geçebilmişler yani servet biriktirmeye başlamışlardı.

Haldun'a göre her kazancın ve rızık temelinde emek gücü yer alırdı. Bir üretimde emeğin önemi Haldun tarafından şöyle ifade edilmişti:

Her kazanç ve mal kuvvet ve emek sarf etmekle elde edilir. Çünkü kazanç, hüner ve sanayi vasıtasıyla elde edilirse bu kazancın emek sarf etmeyi icap ettirdiği bellidir. Hayvandan, bitkiden ve maddenlerden istifade suretiyle kazanç temin edilirse bunun da insan kuvvetiyle ve emek sarf etmekle olacağı meydandadır. Emek sarf edilmeden bir şey elde edilemez ve o şeyden faydalanmak imkânı

⁷ Ayrıca bkz.: Cecep Maskanul Hakim, "İbn Khaldun'su Thought in Microeconomics: Dynamics of Labor, Demand-Supply and Prices", The Teachings of Ibn Khaldun, New Direction, ??, s. 44-45; Kholifatul-Chachi, s. 79-80.

hâsıl olmaz... Kişilerin çalışarak ve emek sarf ederek ele geçirdikleri ve topladıkları para ve mal, zanaat ve sanayide çalışmak suretiyle elde edilirse bu kazançların ve topladıkları mal ve paranın iş ve emeğinin kıymetinde olduğu meydandadır... Altın ve gümüşten gayrisinin kıymetleri bazen yükseldiği, bazen de ucuzladı için, kıymetleri yükseldiğinde bunları pazarlara götürerek altın ve gümüş karşılığında satarlar. Altın ve gümüş daima revaçta olduğu için bütün kazanç ve hazinelerin asıl ve temelini bu iki madde teşkil eder (Haldun 1991: 322-323).

Bu ifadeler onun, her üretilmiş malın değerinin o malın üretimine harcanmış emeğe eşit olduğunu düşünüyor olduğuna işaret etmektedir. Üstelik Haldun'un, bir insanın emek harcayarak ürettiği malları zaruri mallar (rızk) ve servet (kazanç) olarak ayırması, sadece ihtiyaçları teminde değil zenginliğin temelinde de emek olduğunu ifade etmesi onun *emek-değer teorisine* işaret ediyor olduğunu gösterir gibidir.⁸ Zira onun tespitlerine göre ne ihtiyaçların ne de onun dışındaki servetin emek dışında bir kaynaktan elde edilmesi mümkün değildir. Ancak Haldun, ilerleyen paragraflarda bu niyette olmadığını, aksine bir malın değerinde girdilerin de payının olduğunu, emeğin payının ise bir katma değer olarak değerlendirilebileceğini ifade ederek şöyle diyordu:

Burada söylediklerimiz hatırd tutulur ise, kişilerin çalışarak ve emek sarf ederek ele geçirdikleri ve topladıkları para ve mal, zanaat ve sanayide çalışmak suretiyle elde edilirse bu kazançların ve topladıkları mal ve paranın (o kişinin) iş ve emeğinin kıymetinden ibaret olduğu meydandadır. Çünkü sanat ve hünlerden maksat yalnız iş ve amel olmadığı gibi, iş ve amel ihtiyaç vakti için muhafaza edilebilecek bir şey de değildir. Bazen hüner ve sanayide iş ve çalışma ile birlikte diğer bazı unsurlar bir arada toplanır. Marangozluk ve dokumacılık bunun bir örneğini teşkil eder. Burada emekle birlikte ağaç ve iplik de işe karışır. Fakat iş ve çalışmanın kıymeti, sarf edilen maddelerin kıymetinden yüksek olduğu için elde edilen kazanç iş ve emeğin kıymeti sayılır. Kazanç ve fayda hüner ve zanaat vasıtasıyla elde edilmeden alışveriş gibi vasıtalarla elde edilirse bu kazanç ve kârda dahi iş ve emeğin payı olacağına şüphe yoktur (Haldun 1991: 323).

Haldun bu cümleleri ile emekle birlikte maliyetlerin de (girdiler) bir malın değerinde pay sahibi olduğunu öne sürmekteydi. Ancak Haldun kitabının birinci cildinde insanların akıl ve fikir ile el ve bunlara dayanarak bazı aletleri üretme yetenekleri olduğuna vurgu yapması (Haldun 1991: 100-106) ve emek ile birlikte üretime dahil olan başka girdilerin yanında (ağaç ve iplik gibi), insanların ürettiği bu malların üretime dahil olması nedeniyle üretimin çıktısından bir pay alıp almayacağına dair kitabında bir açık bir yorumda bulunmamıştır. Ancak insanların yaptıkları aletlerin işbölümüne katkı sağlayacağı ve insan ihtiyaçlarının karşılamaındaki önemini vurgulaması (Kozak 1999: 3) Haldun'un, üretime katılan üretim araçlarının da bir pay alması gerektiğini fark etmiş olabileceğini düşündürtecek niteliktedir.

Haldun'un analizlerine geçim yollarını *tabii geçim yolları* (çiftçilik, avcılık, hayvancılık, emek karşılığı alınan ücret, hüner, zanaat, ticaret) ve *tabii olmayanlar* (memurluk, başkalarının hizmetinde çalışmak, define ve hazineler araştırmak) şeklinde ikiye ayırarak ticareti tabii geçim yolları arasında gösterse de kimi olumsuz düşünceler de ileri sürmüştür. Haldun'a göre:

Ticaret her ne kadar tabii bir geçim vasıtası ise de kâr elde etmek üzere, alım ve satım kıymetleri arasındaki farkı düşünmek ve hilelere başvurmak icap ettiğinden kumar kabilinden bir iştir. Fakat kumardaki gibi karşılıksız olarak başkasının mal ve parasını çekmek kabilinden olmadığı için şeriat alışverişi meşru saymıştır... Ticaret, mal ve eşyayı ucuz fiyatla satın almak ve yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etmekten ibarettir... Tacir, satıcıların dun sınıflarında olduğu gibi, çekmeye, aldatma, hile ve mekre alışıp kötü karakterle kendini hakir düşürür ve yalandan ant içmeye çalışırsa, meşhur olduğu gibi son derece zelil ve hakir olur. Alışveriş insanı bu ahlâka alıştırdığı için başkalar ticareti meslek edinmekten sakınırlar. Tacirler arasında, izzeti nefisleri büyük

⁸ Bir malın değerinin açıklanmasında yaratılış-değer, emek-değer, maliyet-değer, emeğin kumandası-değer ve fayda-değer olmak üzere beş temel açıklama bulunmaktadır. İlki, değeri yaratılıştan kaynaklanan mükemmelliğe, ikincisi mala harcanan emeğe, üçüncüsü o malın üretilmesine dâhil olan maliyet unsurlarına, dördüncüsü, o malın değişilebileceği mallara harcanan emeğe olan eşitliğine ve sonuncusu da maldan elde edilen faydaya bağlamaktadır.

ve civanmert oldukları için, kendilerini bu ahlâktan koruyanlar bulunursa da, bunlara pek nadir rastlanır. Yüce Tanrı, fazıl ve keremiyle doğru yola sevk eder. O, geçip giden ve sonradan geleceklerin Rabbidir (Haldun 1991: 327-328, 358).

Ancak İbn-i Haldun ticareti, ucuza alıp pahalıya satmak ve aradaki farktan kâr elde etmek olarak tanımladıktan ve tüccarları kısmen olumsuzladıktan sonra, ticaretin (a) bir malı satın alıp fiyatının yükselmesinden sonra satmak, (b) bir malı başka bir bölgeye götürerek karşılaşılan riskler nedeniyle fazla fiyattan satarak para kazanmak ve (c) veresiye satmak eylemi olarak ifade etmiş ve ikincisi ile üçüncüsünün (üçüncü için fikir belirtmez) meşru ancak ilkinin meşru olmadığını ifade etmişti. İbn-i Haldun'a göre:

Bil ki, ticaret, mal ve eşyayı ucuz fiyatla satın almak ve yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etmekten ibarettir. Tacir, köle, ekin, hayvan, elbise ve kumaş gibi nesnelere ucuz fiyatla satın alarak yüksek fiyatla satar. Satın aldığı ve sattığı fiyat arasındaki mal ve paralar ki, kâr adıyla anılır. Tacir, kâr ve kazanç elde etmek üzere, ya satın aldığı ticaret eşyasını, fiyatlar yükseldiği vakti beklemek üzere depolarında saklar veyahut satın aldığı şehir ve bölgelerin fiyatından daha yüksek bir fiyatla satılacak ve o malların revaçta olduğu diğer şehir ve bölgeye götürerek orada yüksek fiyatla satar büyük ölçüde kâr temin eder. Bu sebeple, tacirlerden bir ihtiyaç ticaretin hakikatini açıklayarak "ben ticareti iki kelime ile anlatabilirim. Ticaret ucuz almak pahalıya satmaktır demıştır. Ticaretin ucuz fiyatla mal satın alarak satın aldığı fiyattan daha yüksek bir fiyatla satmaya çalışmaktan ibaret olduğunu yukarıdaki fasılda anlatılmıştır. Kâr, ya o mal ve eşyanın fiyatları yükseldikten veyahut daha pahalıya satılacak olan diğer bir şehir ve bölgeye götürerek veya müddetle veresiye satmak suretiyle temin edilir... (Satıcılar içinde) insafla iş görenler az olduğu için bu alışveriş içinde aldatma, ölçülerde hıyanet gibi sermayeyi mahvedici ve değerlerini ve paralarını ödemeyi geciktirme gibi zarar verici ve revaç bulduğu o müddet içinde satmamak, senet ve tanıklarla tespit edilmediği takdirde sermayenin büsbütün ziyanına sebep olabilecek olan inkâr gibi hallerin cereyan etmesi zaruridir... Çünkü insanların çoğunluğunun, bilhassa satıcılar ve dun sınıflar başkalarının ellerindeki mallara karşı obur kesilirdi. Mal ve eşya üzerine üşüşürler. Hâkimlerin yasak ve hükümleri engel olmadığı takdirde halkın mal ve mülkü yağmaya maruz kalırdı... Fiyatların yükselmesini ve kıtlık zamanını bekleyerek yiyecek maddelerini elde saklamanın uğursuz olduğu şehir ve bölgelerin basiret ve tecrübe sahipleri arasında meşhur olup vurguncunun bundan kazandığı mal ve kârı telef olmaya mahkûmdur ve sonuç zarar ve ziyandır (Haldun 1991: 354,357,358,360).

Haldun bu yorumunda tüccarları tanımladıktan ve tüccarların kâr elde etme yöntemlerini saydıktan sonra tüccarların bazılarının faaliyetlerini olumsuz olarak değerlendirmekteydi. Ona göre tüccarların içinde aldatmaya başvuran, ölçü ve tartıda hile yapan, ödemelerini geciktiren, satışı veya ödemeyi inkâr eden ve en önemlisi de kıtlık zamanlarında özellikle yiyecek maddelerini depolayarak fiyatların yükselmesini körükleyerek satanlar kötü tüccarlar olarak belirlenmişti. Ancak Haldun'a göre bir malı daha pahalı olduğu bölgeye götürmek veya alınan fiyatın üzerinde bir fiyata satmak makul olarak değerlendirilmekteydi.

3. Karl Marx'ta Emek, Artı Değer ve Kâr Düşüncesi

Karl Marx neredeyse bütün düşüncelerinin kalbini oluşturacak değer, artı değer ve kâr düşüncelerini *Das Capital* (Kapital ya da Sermaye) isimli kitabında olgunlaştırmış ve son halini vermişti. Marx'ın bu düşünceler ile ilgili olarak geliştirdiği teorilerde ulaşmaya çalıştığı amaç, bir malın değerinin, girdiler çıktıktan sonra ona harcanan emekten oluştuğunu, bu nedenle de üretilen bütün metallerin aslında emeğe ait olduğunu, oysa üretim araçları mülkiyetine sahip olanların (burjuva), emeğin üretiminin bir bölümüne yani artı değere, emeğini satmak zorunda olan proleterleri, yani işçi sınıfını sömürerek bu sömürü üzerinden sermayelerini giderek büyüttüğünü göstermekti.

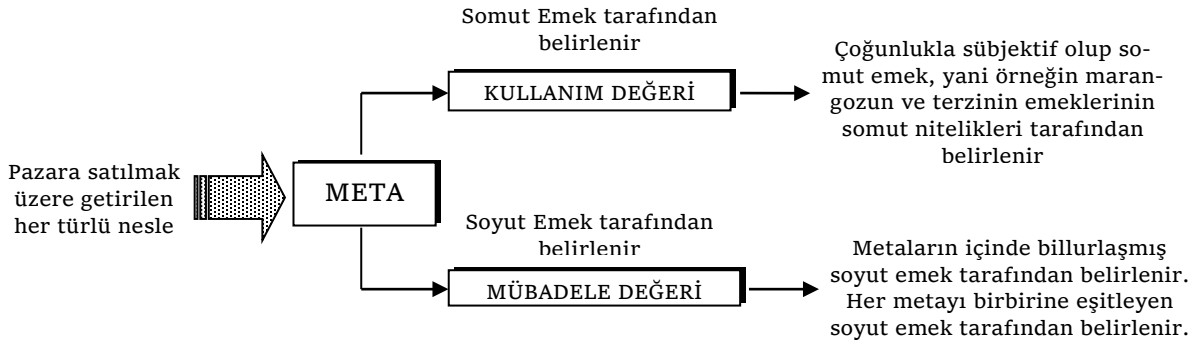
Marx'a göre kapitalist sistemde, piyasaya kâr elde etmek amacıyla arz edilen her şey meta olarak kabul edilirdi ve metallerin değeri kullanım değeri ve mübadele değeri olarak ikiye ayrılırdı. Kullanım değeri o metaya harcanan somut emek tarafından belirlenirdi ve çoğu durumda bu değer subjektif niteliğe sahipti. Ancak asıl problem mübadele değerinde bulunuyordu. Zira bir meta piyasaya satılmak üzere geldiği andan itibaren bu metanın değerini başka

malların değeri ile eşitleyen bir unsur bulunuyor olmalıydı. Farklı bir deyişle bir malın değerinin kaynağı ve ölçünüsün evrensel bir kriteri bulunmalıydı (Marx 1991: 49-56).

Nitekim bir malın değerinin ne olduğunun belirlenmesinde ne neo-klasik iktisatçıların dediği gibi faydanın, ne de D. Ricardo'nun dediği gibi malın kıt olmasının bir rolü olamazdı. Bir malın gerçek değerinin belirlenmesinde arz ve talebin de rolü olamazdı. Çünkü arz ve talep sonucunda piyasada oluşan fiyat sadece bir kez, o da arz ve talep izin verdiği ölçüde malın gerçek değerine eşit olabilirdi. Bunun dışında piyasa fiyatı bu gerçek değer üzerinde ve altında olurdu. İşte bundan dolayı metaların birbiri ile eşitlenmesi işlemi ya da onların değeri, her metada belirli bir miktarda emek maddeleştiği için ancak emek aracılığı ile yapılabildi. Nitekim değer, meta içinde maddeleşmiş (billurlaşmış) soyut toplumsal emektir (Nikitin 1995: 49-56). Marx bunu şöyle ifade ediyordu:

Örneğin buğday ve demir gibi iki meta alalım. Aralarındaki mübadele edilme oranları ne olursa olsun, bu oranlar her zaman belirli bir miktardaki buğdayın belirli bir miktardaki demire eşit olduğu bir denklemle gösterilebilir. Söz gelişi 1 ölçek buğday=1 ton demir. Bu denklem ne ifade eder? İki farklı şeyde, yani 1 ölçek buğday ve 1 ton demirde, ikisinde de ortak eşit niceliklerin bulunduğunu gösterir. Demek oluyor ki, bu iki şey kendilerinden farklı bir üçüncü şeye eşit olmalıdır. Bu nedenle, mübadele değeri olduğu sürece, her birisi bir üçüncüye indirgenebilmelidir (Marx 2017: 53).

Bir metanın değerinin büyüklüğünün piyasadaki mübadelede emeğe bağlı olarak belirleneceğini ifade ettikten sonra Marx temel soruyu soruyordu. Şayet bütün metalar, girdiler bir kenarda tutulursa, birbirleri ile kendilerine harcanan ortalama toplumsal emek miktarına göre değişim oranına tabi tutuluyorlarsa o halde piyasada değişime konu olan bütün metalar kendilerine eşit olan değerlerle değişiyorlardı. Tarih boyunca metalar önce meta-meta değişimine konu olmuş, sonrasında her bir meta tek bir genel meta ile (altın gibi) değişilmeye başlanmış, sonunda paranın bulunması ile metanın parasal olarak ifade edilmesine geçilmişti (Lenin 1995: 25).

O halde diyordu Marx, metaların değişimi yoluyla bir kişinin servet biriktirmesi mümkün değildir. Çünkü bir kişi kendi metasına %20 kâr koyarak onu değişime sokmak isterse karşısındaki bireyler de kendi metalarına aynı oranda kâr koyacağından taraflardan birisi bir fazlalık elde etmeyecekti. O halde piyasada öyle bir mal olmalıydı ki diyordu Marx, bu mal kendi değerinin üzerinde bir değer yaratma kabiliyetine sahip olmalıydı. Bu mal emektir. Çünkü ona göre emek de piyasada bir meta gibi alınıp satılıyordu. Üstelik emek kendi değerinin üzerinde bir değer üretme kabiliyetine sahipti. İşte üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan burjuva, emeği piyasadaki ücret düzeyinden kiralar. Ancak emek, üretime girdiği zaman kendisine verilen bu parasal ücrete karşılık metadan çok daha fazla meta üretme kabiliyetine sahipti. İşte Marx bu fazla ürüne *artı ürün*, bu ürünün değerine ise *artı değer* ismini veriyordu (Eaton 1996: 75-80,84). Bu artı değer ve bunun sürekli bir birikim halinde olması ise para üzerinden yani paranın sermayeye dönüşmesi ile sağlanacaktı. Üstelik para Marx'a göre para sermaye artı değeri yarattığı gibi artı değer de parasal sermayenin büyümesine hizmet eder ve sermaye temerküzünü sağlardı.

Meta üretiminin, oldukça ileri bir evresinde belirli miktarda paranın özel şahısların elinde toplanmış olması ve emeklerini satmalarının dışında geçim yolları bulunmayan işçilerin bulunması şartlarına bağlı üretimin de artı değer sermayeden doğduğu gibi sermaye de artı değerden beslenen bir süreç izlerdi (Lenin 1999: 27-28). Kapitalist burjuva bu nedenledir ki, artı değeri büyütme suretiyle kârını artırmayı ve bir sonraki dönemde üretime dahil edeceği sermayesini artırmayı planlardı. Bunu bir örnekle şöyle göstermek mümkündür:

$$D=s+d+a$$

$$140=80+30+30$$

Bu eşitlikte D metanın piyasadaki satış değerini, s metanın üretimine katılan sabit sermayeyi (emek ücreti dışında maliyet konusu olan her şey) ve d de işçilere ödenen ücret tutarını göstermektedir. Yani satış fiyatı olan 140 birimden 80 birimlik bir tutar bütün girdilerin (sabit sermaye), 30 birim de işçi ücretlerinin karşılığı olarak (değişken sermaye) alınmış olacaktır. Ancak girdiler dışarıda tutulduğunda emek, kendisine verilen 30 birimlik ücretin meta karşılığını üretmiş olmasına ek olarak 30 birimlik daha meta üretmiştir (a). İşte bu artı üründür. Değeri ise artı değerdir. Ancak bu fazla meta değerine, bu değeri emek ürettiği halde işçiyi kiralayan ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olduğu için üretim araçları ile emeği birlikte üretime sokan burjuva el koymaktadır. Emeğin ürettiği bu fazlalığa, yani a 'ya *artı değer* veya *artı değer kitlesi* ismi verilir (Marx 1993: 227-235). İşçilerin ne kadar sömürüldüğü ise $a'=(a/d) \times 100$ formülünden elde edilir. Örneğin yukarıdaki formüle göre işçiler bu üretim süresi boyunca tam %100 oranında sömürüye tabi olmuşlardır (Nikitin 1995: 84-85; Marx 1993: 229-233).

Marx kâra ilişkin düşüncelerini de bu yorumuna eklemiştir. Marx'a göre kapitalist sistem içinde üretim yapan bir burjuva için kâr, üretime katılan sermayeden ($s+d$) elde edilmiş bir fazlalık gibi görülür. Oysa kâr denilen şey sermayenin değişken kısmı tarafından (d) üretilmiştir ve kâr denilen şey artı değerın değişmiş şekline başka bir şey değildir. Bir burjuva için kâr oranı $KO=(a/s+d)$ şeklinde hesaplanmaktadır (Marx 1993: 31-43).⁹

Marx'a göre bu kâr oranı, bir kapitalist işletmede, artı değerın sabit ve değişken sermayeye eklenerek ama daha çok değişken sermayenin aleyhine olarak sabit sermayeyi ve bu nedenle de sermayenin organik bileşimini (s/d) büyüttüğü için düşme eğilimi içinde olacaktır (Marx 1993: 188).¹⁰ Bu düşüşe ek olarak sektörler arasında üreticilerin geçişkenliği nedeniyle (sermayenin organik bileşimindeki farklılık nedeniyle kârlılık oranlarının farklı olmasından dolayı) kâr oranları ortalama bir kâr oranına doğru gidecektir (Marx 1993: 129-185). Kârın bu iki yönelimi nedeniyle de Marx'a göre bütün burjuvalar bütün işçileri sömürürlerdi ve işçilerin üzerindeki baskıyı sürekli olarak artırmak eğilimi içinde olurlardı ki bu da kapitalist sistemin temel çelişmesini oluştururdu.

Marx, herhangi bir sanayi üretim tesisindeki durumu inceledikten sonra Kapital'in 3. cildinde, sanayide üretilen bu artı değerın tüccar burjuvazi ve finansçı burjuvazi tarafından nasıl paylaşıldığını inceledi. Nitekim Marx'a göre sanayide üretilen ürünlerin piyasadaki dağıtımını yapmak için sanayi burjuvası artı değerının bir bölümünü tüccar burjuvaya terk ederdi. Örneğin $140=80+30+30$ örneğini ele alırsak, ürettiği bütün malları 140 birimden satabilecek olan sanayi burjuvası bunu 130 birime bir tüccar burjuvaya satardı. Yani aslında kendi alması gereken 30 birimlik artı değerın 10 birimini tüccar burjuvaya devrederek mallarının piyasada satılmasını sağlayabilirdi.

⁹ Açıklama için ayrıca bkz. A. Mesud Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul: 2019, s. 466.

¹⁰ Açıklama için bkz. Sencer Divitçioğlu, *Karl Marx'da İktisadi Büyüme*, Efil Yayınları, İstanbul: 2013, s. 68-79.

Finansçı burjuva ise para sermayeye sahip olan bir burjuvanın para sermayesini bir başka yatırımcı burjuva ile buluşturup, bu yatırımcı burjuvanın üretmiş olduğu artı değer üzerinden bir faiz geliri olarak bunun birazını kendisine bırakan, arta kalanını da mevduat faizi olarak para sermayesine sahip olan burjuvaya veren burjuva tipi idi.¹¹ (Marx 1993: 236-284, 411-542). Aynı rakamsal örnekten devam edersek $140=80+30+30$ şeklinde bir üretim gerçekleştiren burjuvanın üretime başlarken ki sermayesi olan 110 birimi (s+d) bir finans kurumundan borç aldığı varsayalım. Kiraladığı işçilerin emeklerinden 30 birimlik bir artı değer kitlesini sömürü yoluyla elde etmiş olur. Ancak bu kitlenin tamamı kendisine kalmaz. Zira kiraladığı sermayenin faizi olarak finansçı burjuvaya (bankalar, bankerler, tefeciler, finans kurumları vb.) örneğin artı değer kitlesininin 20 birimini (borç alma aşamasında belirlenen oran üzerinden) faiz olarak ödemek zorundadır. Finansçı burjuva almış olduğu bu 20 birimin 10 birimini kendi kârı olarak alıkoymaktan sonra örneğin kalan 10 birimini bu sermayeyi kendisine faiz geliri karşılığında yatıran burjuvaya tasarruf faizinin geliri olarak ödeyecektir. Şu durumda finansçı burjuva ile sermayesini bu burjuva aracılığı ile sanayici burjuva ile buluşturmuş sermaye sahibi burjuvanın kazancı da sanayide üretilen artı değerden karşılanmış olur.

4. Haldun ve Marx Karşılaştırması ve Düşüncelerinin Tarihsel Dinamikleri

İbn-i Haldun ve K. H. Marx'ın iktisadi düşünceleri arasında her ne kadar bazı benzerlikler bulunuyor gibi görünse de, bu benzerliğin derinlere uzanmadığı dikkati çekmektedir. İlk olarak onların teorilerini oluştururken beslendikleri, yaşadıkları çağların koşulları ve kişisel inançları arasında farklılık bulunmaktaydı. Haldun'un yetiştiği dönem gerek Kuzey Afrika olsun gerek Endülüs olsun ekonomik ve siyasal anlamda bir gerileme ve kaos ortamı içine girmeye başlamıştı (Şenol 2009: 35-37). İbn-i Haldun gerek doğduğu aile ve gerekse yetişme tarzı ve yetiştirildiği ortamlar itibarıyla İslam dininden ve onun ilkelerinden büyük oranda etkilenmişti ve iktisadi düşüncelerinde onun üzerindeki bu etki hissedilir derecede belirgindi (Cheddadid 1964: 4; Dhaouadi 1990: 320-321). Onun bütün sistemi İslam'ın sosyal sisteminin etkisi altındaydı (Spengler 1964: 304). Gibb'e göre de Haldun'un çalışmaları yetiştiği ortamda ve onun yetişmesi sürecinde karşı karşıya olduğu İslami kaynaklarda aramalıydı (Gibb 1993: 25). Bu nedenle de Haldun kitabının bütün fasıllarını bitirirken "doğruyu Allah bilir", "Allah doğru yola iletir" gibi ifadeler kullanmış ve kitabındaki açıklamalarını ayetler, hadisler ve İslam tarihindeki örnekler ile desteklemişti.

Marx'ın düşüncelerinin oluşmasında yetiştiği dönemin popüler düşünce ve tartışma geleneklerinin etkisi vardı. Hatta Marx kendi düşüncelerini etkileyen temel kaynakların neler olduğu 05 Mart 1852 tarihinde *Joseph Weydemeyer*'e yazdığı bir mektupta zaten şöyle ifade etmişti:

...bana gelince, modern toplumlardaki sınıfların veya bunlar arasında yer alan savaşın var olduğunu keşif onuru bana ait değildir. Burjuva tarihçileri bunun tarihsel gelişimini, iktisatçıları ise sınıfların ekonomik yapısını benden çok önce açıklamışlardır. Benim yeni olarak yaptığım, sınıfların var olmasının, üretimin gelişmesindeki belirli tarihsel evrelere bağlı olduğunu, sınıf savaşının zorunlu bir biçimde proleterya diktatörlüğüne vardığını ve proleterya diktatörlüğünün, bütün sınıfların ortadan kalktığı ve sınıfsız bir toplumsal düzene geçişten başka bir şey olmadığını ispatlamak olmuştur (Marx ve Engels 2010: 62-63)

Marx'ın teorilerinin üzerindeki genel düşünce dünyasının oluşmasında Alman felsefe geleneğinin, Fransız siyaset geleneğinin ve İngiliz politik ekonomi geleneğinin de büyük etkisi vardı (Perry 2010: 60; Carr 2011: 97-101) ve Marx'ın yazdığı mektupta özellikle sonuncusuna vurgu yapıyordu. Marx dönemin düşünce insanlarından da etkilenmişti. Bunlar arasında Hegel, Feuerbach, Dr. Bauer ve Berlin Üniversitesi'ndeki hocaları da dahil olmak üzere

¹¹ Basitleştirilmiş bir anlatım için bkz.: Nikitin, s. 119-137; Küçükkalay, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 469-471.

çok sayıda isim vardı.¹² Hatta Marx, Heraklitos ve Demokritos gibi antik Yunan dönemi filozoflarından da etkilenmişti.

Haldun ve Marx'ın teorilerini kurgularken, beslendikleri ideolojik inançları nedeniyle de aralarında fark olmalıydı. Haldun Müslüman bir düşünür olarak emeği öne çıkarırken inandığı dinin karşılıksız kazanca yönelik emirlerinden, Marx ise emek-değer teorisini merkeze alırken bir tür sömürü ilişkisinin varlığını ispat etmek niyetinden hareket ediyordu. Haldun'un bu bağlamda vurgu yaptığı husus bir kazancın karşılıksız olarak elde edilmesine yapılan vurguydu. Nitekim onun yaşadığı zamanlar Ortaçağ'a karşılık geliyordu ve bu çağların verimliliği, teknoloji ve sanayileşme düzeyi, işbölümünün boyutu, işçileşme düzeyi, uluslararası ticaretin hacmi, nüfusun artışı, sermaye birikiminin artış hızı ve üretim sonucunda elde edilen çıktının düzeyi, Marx'ın yaşadığı çağlardan çok farklıydı. Haldun, çıktının artırılmadığı ve artırılma inancının olmadığı (sıfır toplam ekonomi) bir çağda yaşamıştı. Bunun bir uzantısı, ekonomilerin milli gelirinin %95'inin ziraat sektörü tarafından üretildiği bir kapalı ekonomi dünyasıydı. Marx ise 19. yüzyılda yaşamıştı ve içinde bulunduğu dünyanın ekonomik kondisyonları Haldun'un dünyasının tam tersi durumdaydı.

Haldun'un bir malın değerinin ne olduğuna ilişkin düşünceleri şayet kitabının değişik yerlerinde yer alan tespitleri bağımsız olarak yorumlandığı zaman, değerın kaynağı olarak onun emeği kabul ettiğini söylemek doğru olurdu. Nitekim onun bu düşünceye inandığını savunan yazarların hemen hemen hepsi elde ettikleri sonuçlara böyle ulaşmışlardı. Oysa Haldun'un Mukaddime'deki düşünceleri toplu olarak incelendiğinde onun değişik yerlerdeki yorumlarından, bir malın değeri için emek ile birlikte piyasa koşullarını ve malın üretiminde kullanılan girdilerden de hareket ettiği sonucuna ulaşmak gerekirdi. Haldun'un özellikle her kazanç ve malın emek sarf etmekle elde edildiğini vurgulaması, bir malın değerine ilişkin bir vurguyu değil, Haldun'un yaşadığı çağın koşullarından ve inandığı dinden kaynaklanarak emek dahil olmaksızın bir üretimin elde edilmeyeceğine vurgu yapıyordu. Haldun'un emekle birlikte girdilere işaret etmesi, emeği girdiler üzerindeki bir katma değer olarak değerlendirdiğini gösterir nitelikteydi.

Oysa Marx, emeği hem değerın kaynağı hem de malların değişimindeki nispi oranların bir kıstası gibi görüyordu. Maliyetler ve fayda ise ona göre malların değişim değerlerini belirlemede bir kıstas değildi. Üstelik malların piyasada oluşan fiyatları onun gerçek değerinin üzerinde ve altında olabilirdi ve klasik iktisatçıların ifade ettiği gibi uzun dönemde de olsa hiçbir zaman bir doğal fiyata doğru, kapitalist sistem içindeki anarşi nedeniyle gitmezdi. Bu nedenle de mallar onlara harcanan emekle değişilirdi. Ancak böyle olunca piyasadaki değişim işlemlerinden bir fazlalık elde etmek mümkün olmazdı. O halde reel dünyadaki birikimin temelinde, kendi değerinin altında ödeme yapılan bir meta olan emek yer alıyordu. Bu da açık bir şekilde emeğin sömürüsü anlamına geliyordu. Fakat Haldun'un kitabının hiçbir yerinde, haksız kazancın çeşitlerine değinmesine rağmen (Haldun 1991: 269, 340-351) emeğin sömürüldüğüne yönelik bir tespitte bulunmuyordu.

Haldun'un rızık ve servet ayrımından artı değer düşüncesine ulaşmak ise mümkün görünmüyordu. Onun rızık (zaruri mallar) ve kazanç (servet) olarak yaptığı ayrım bir tür artı değere değil, bir insanın elde ettiği malların tamamının iki ana gruba ayrılmasını içeriyordu. Üstelik Haldun, yorumlarında tacirlerin, çiftçilerin ve hüner ve sanat sahiplerinin de servet sahibi olabileceklerini ifade ederken zenginliğin sadece sömürü ve el koyma yoluyla olmadığını ifade etmişti (Haldun 1991:269, 345-346).

Oysa Marx artı değer düşüncesinde hem bir sömürü ilişkisine hem de bu sömürü sonucunda sermayenin artı değer aracılığı ile büyüdüğünü iddia ediyordu. Yani artı değer para

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Jonathan Sperber, *Karl Marx*, (Çev. Gül Durna), İletişim Yayınları, İstanbul: 2014.

sermayeden yaratılıyordu ama artı değer de para sermayeyi büyütüyordu. Aralarında döngüsel bir nedensellik ilişkisi vardı.

Haldun ticaret konusunda da Marx'tan farklı düşünüyordu. Marx'a göre ticaretten elde edilen kâr, bir ekonominin endüstri sektöründeki işçiler (proleterya) tarafından üretiliyordu ancak bu işçilerin emeğini kiralayan burjuvalar, artı değerın bir kısmını tüccar burjuvaya terk etmek pahasına mallarının dağıtımını için tüccar burjuva ile anlaşılıyorlardı. Böylece tüccarlar bu malları perakende piyasada satarak bir kâr elde ediyordu. Elde ettikleri bu kâr, endüstri burjuvasının onlara terk ettiği kâr meblağının bir parçasından başka bir şey değildi. Oysa Haldun'a göre ticaret meşru bir işlemdi. Bu nedenle de tüccarın kazancı da meşru olurdu. Bu ticaretin karaborsa yoluyla yapılması, bu eylem esnasında tüccarların ödemelerini geciktirmesi, aldatma, ölçü ve tartıda hile yapma gibi kötü yollara sapma durumunda ticaret kötü olarak değerlendirilebilirdi. Yani Haldun'da ticaret yasaklanmış ve ötelenmiş değil ama eylem itibariyle kontrol altına alınması gerektiğine vurgu yapılmıştı. Haldun bu faaliyeti tabii geçim yolları arasında zikretmesinin ve akabinde olumsuzlaşmasının sebebi bu olmuş olmalıdır. Üstelik Haldun'a göre sadece kötü karakterli tacirler yoktur ve bunların yanında sayıca diğerine göre az da olsa iyi huylu tacirler de bulunduğu gibi ticaret İslam hukuku (şeriat) tarafından da meşru olarak kabul edilmiş bir faaliyettir (Haldun 1991: 365-328).

5. SONUÇ

Bu çalışmadan elde edilen sonuç, her ne kadar literatürde tartışmalar bulunsa da, İbn-i Haldun'un, değer, ticaret ve servet konusundaki düşünceleri ile Marxist iktisadi düşünceleri öncelenmediği, bu düşüncelere temel teşkil etmediğidir. Her iki düşünürün kitaplarına söz konusu hususlara yönelik yapılan analizlerin görünürde benzer yönleri bulunmasına rağmen, gerek düşüncelerin kurgulandıkları iktisadi muhit, gerekse düşünürlerin beslendikleri düşünsel kaynaklar ve gerekse ekonomik dünyanın yorumuna yaklaşım biçimleri onların söz konusu hususlarda farklı bakış açılarına sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Bu farklılığın dinamikleri arasında ise onların yaşadıkları çağların ekonomik koşullarının onlara dikte ettiği şartlar ile onların düşünce dünyalarını biçimlendirmesi öne çıkmaktadır. Haldun geçimlik bir ekonomik dünyada, Marx ise sanayileşme sürecinde olan bir dünya içinde yaşamıştır ve teorilerinin kurulmasında bu dünyaların düşünürler üzerinde etkileri baskındır.

KAYNAKÇA

- Abbadi, Suleiman, (2004), "Ibn Khaldun Contribution to the Science Economics", *Journal of Al Azhar University-Gaza*, Vol. 7, No. 1: 41-48.
- Abdalla, Mohamad, (2016), "Ibn Khaldun", <http://www.researchgate.net/publication/296060781>.
- Ahmad, Rafiq, (??), "Ibn Khaldun -A Great Pioneer Economist-", in *The Penjab University Economist*, The Journal of the Department of economics, University of Penjam2, No. 1: 52-61.
- Alatas, Syed Farid, (2006), "Ibn Khaldun and Contemporary Sociology", *International Sociology*, No. 21: 782-795.
- Ali, Salman S., (2006), "Economic Thought of Ibn Khaldun (1332-1406)", *IRTI, Islamic Development Bank*, Jeddah: 1-15.
- Al-Leheabi, S. M. Z. M., vd., (2013), "The Economic Thought of Ibn Khaldoun in His Muqaddimah", *World Applied Sciences Journal*, 25 (1): 42-47.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, (Çev. Saffet Babür), BilgeSu Yayınları, Ankara: 2012.
- Aristoteles, *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul: 1982.
- Aydın Kübra A., (2015), *İbn Haldun'un Toplumsal ve İktisadi Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü: İstanbul.
- Blbas, W. J. I., (2018), *İbn-i Haldun Düşüncesinde Devlet Kavramı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boulakia Jead D. C., (1971), "A Fourteenth Century Economist", *Journal of Political Economy*, Vol. 79, No. 5: 1105-1118.
- Carr, Edward H., *Karl Marx*, 2. Baskı, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: 2011.
- Cheddadi, Abdesselam, (1994), "Ibn Kahldun", *The Quarterly Review of Comparative Education*, Vol. 24, No. 1/2/: 7-19.
- Dawabah, Eşref, (2021), "İbn-i Haldun", *İslam İktisadi Düşünce Tarihi*, (Ed. Mehmet Bulut), Erkam Yayınları: İstanbul: 613-641.
- Demir, Zafer, (2018), "İbn-i Haldun'un iktisadi Kuramı: Devletin Ekonomi Üzerindeki Rolü ve Fonksiyonları", *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 3 (1): 44-69.
- Dhaouadi, Mahmoud, (1990), "Ibn Khaldun: The Founding Father Of Eastern Sociology", *International Sociology*, Vol. 5, No. 3: 319-355.
- Divitçioğlu, Sencer, (2013), *Karl Marx'da İktisadi Büyüme*, Efil Yayınları: İstanbul.

- Eaton John, (1996), *Ekonomi Politik*, 3. Baskı, (Çev. Şiar Yalçın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları: Ankara.
- Falay Nihat, (1978), *İbn-i Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık: İstanbul.
- Genç, Sema Y.-Çağlayan Tuğçe, "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı", *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, C. 2, 2017: 667-680.
- Gibb, H. A. R., (1993), "The Islamic Background of Ibn Khaldun's Political Theory", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 7, No. 1: 23-31.
- Graudy, Roger, (1965), *Sosyalizm ve İslamiyet*, Yön Yayınları: İstanbul.
- Hakim, Cecep M., (??), "İbn Khaldun'su Thought in Microeconomics: Dynamics of Labor, Demand-Supply and Prices", *The Teachings of Ibn Khaldun*, New Direction: 40-49.
- Hasan, Zubair, (2007), "Labour as a Source of Value and Capital Formation: Ibn Khaldun, Ricardo and Marx-A Comparison", *Islamic Economy*, Vol. 20, No. 2: 39-50.
- Ibrahim, M. Yusuf, vd., (2019), "A Comparative Study of Khaldun, Smith, and Marx Thinking About the Labour Theory of Value", <http://www.researchgate.net/publication/340486865>.
- Irwin, Robert, (1997), "Toynbee and Ibn Khaldun", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3: 461-479.
- İbn-i Haldun , (1991), *Mukaddime*, (Çev. Z. K. Ugan), C. II, Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.
- İyem, Cemal vd., (2019), "İbn-i Haldun'un Emek Anlayışı: Marx ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Bilgi*, 21 (2): 167-186.
- Jon, Elster, (1999), *An Introduction to Karl Marx*, Cambridge Univ. Press: USA.
- Kozak, İbrahim Erol, (1982), *İbn-i Haldun'da Sosyal İktisat ve Sosyal Politika*, Basılmamış Doçentlik Tezi: Erzurum.
- Kozak, İbrahim Erol, (1999), "İbn-i Haldun'da Devlet ve Ekonomi", *DTV. İslam Ansiklopedisi*, C. 20, İstanbul: 1-8.
- Küçükkalay, A. Mesud, (2017), *Adil Fiyat -Antik Yunan'dan 16. Yüzyıla-*, Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Küçükkalay, A. Mesud, (2019), *İktisadi Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, Beta Yayınları: İstanbul.
- Lenin, Vladimir İ., (1995), *Karl Marx ve Doktrini*, 4. Baskı, (Çev. Şiar Yalçın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları: Ankara.
- Marx, Karl, (1993), *Kapital –Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili-*, 4. Baskı, C. I, II, III, (Çev. Alaaddin Bilgi), Sol Yayınları: Ankara.
- Marx, K. H.-Engels, Friedrich, *Collected Works*, Vol. 39, Letters 1852–1855, Lawrence and Wishard, Electric Book, UK: 2010.
- Marx, Karl, (2017), *İktisat Üzerine*, 2. Baskı, (Çev. Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları: İstanbul.
- Muheramtohadı, Singgih, (2018), "A Comparative Study: The Economic Thoughts of Ibn Khaldun and Karl Marx", *International Journal of Islamic Business and Economics*, 2(1): 51-64.
- Mujahidin, Muhamad, (2018), "İbn Khaldun's Economic Thought", *MPRA (Munich Personal RePEc Archive)*: 1-8.

- Nikitin, Piyotr, (1995), *Ekonomi Politik*, 8. Baskı, (Çev. Hamdi Konur), Sol Yayınları: Ankara.
- Önder, Murat-Ulaşan, Fatih, (2018), “Ibn Khaldun’s Cyclical Theory on The Rise And Fall of Sovereign Powers: The Case of Ottoman Empire”, *Adam Akademi*, 8(2): 231-266.
- Özcan, Oğuz, (2016), “Ibn Haldun’da evlet Düşüncesi ve Devlet Araç ım, Amaç mı Tartışması Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme: (İbn Haldun-Aristoteles-Thomas Hobbes)”, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 1 (1): 63-92.
- Patriarca, Giovanni, (2010), “A Medieval Approach to Social Sciences: The Philosophy of Ibn Khaldun”, *Journal of Markets and Morality*, Vol. 13, No. 1: 175-188.
- Perry, Matt, *Marksizm ve Tarih*, (Çev. Gül Tunçer), İletişim Yayınları, İstanbul: 2010.
- Ridlwani, Ahmad A.,-Mawardi, Imam, (2019), “The Contribution of Ibnu Khaldun’s Economic Thoughts”, *Jurnal Studi Agama-Agama dan Pemikiran Islam*, Vol. 17, No. 1: 117-128.
- Rizkiah S. Kholifatul-Chachi, Abdelkader, (2020), “The Relevance of Ibn Khaldun’s Economic Thought in the Contemporary World”, *Turkish Journal of Islamic Economics*, 7(2): 70-90.
- Sedlacek, Tomas, *İyi Kötü ve Ekonomi*, (Çev. A. S. Erdoğan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 2017.
- Soofi, Abdol S., (1995), “Economics of Ibn Khaldun Revisited”, <http://www.researchgate.net/publication/247814689>.
- Spengler, Joseph J., (1964), “Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 6, No. 3: 268-306.
- Sperber, Jonathan, *Karl Marx*, (Çev. Gül Durna), İletişim Yayınları, İstanbul: 2014.
- Şenol, Hüseyin Fırat, “İbn Haldun’da Tarih ve Umran Sorunu”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, İstanbul: 2009.
- Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism*, A Mentor Book, The American Library, ABD: 1963.
- Tomar, Cengiz, (1999), “Haldun’a İlişkin Literatür”, *DTV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 20: 8-12.
- Uludağ, Süleyman, (1993), *İbn Haldun*, TDV. Yayınları: Ankara.
- Weiss, Dieter, (1995), “Ibn Khaldun on Economic Transformation”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, No. 1: 29-37.
- Yıldırım, Ertugrul, (2006), *İbn-i Haldun’un İktisadi ve Mali Düşünceleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kütahya.
- Yılmaz, Rasim, (2006), *İbn-i Haldun’un İktisadi ve Mali Düşünceleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kütahya.
- Yumuk, Recep, (2010), “İbn Haldun’da Devlet Görüşü”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8 (1-2): 229-278.